

Gerard den Hertog
Barend Kamphuis

Geïnspireerd en
Dietrich
uitgedaagd door
Bonhoeffer

Geïnspireerd en uitgedaagd
door Bonhoeffer

Gerard den Hertog
Barend Kamphuis

Geïnspireerd en uitgedaagd
door Bonhoeffer

Met medewerking van
Rieke den Hertog-van't Spijker

Ontwerp omslag: Jet Frenken
Lay-out binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 239 5679 2
ISBN e-book 978 90 239 5680 8
NUR 704

www.kokboekencentrum.nl.

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Inleiding 7

I Biografische verkenningen 15

Dietrich Bonhoeffer en de oecumene (Gerard den Hertog) 17

‘Misschien kan ik zo nog werkelijk iets voor de Duitse kerk betekenen’. De betekenis van Bonhoeffers periode als predikant in Londen voor de kerkstrijd (Gerard den Hertog) 37

Letters to London. Bonhoeffers correspondentie met een jonge vriend (Barend Kamphuis) 50

Bonhoeffer op Fanø. Zijn vredesboodschap (Barend Kamphuis) 58

De ‘onvermoede krachten’ van de Psalmen (Gerard den Hertog) 67

‘Zijn wij nog bruikbaar?’ Bonhoeffers balansopname van zijn weg in Nazi-Duitsland eind 1942 (Gerard den Hertog) 80

‘Vroom zijn en trouw blijven’. Ruth von Kleist-Retzow en Maria von Wedemeyer (Rieke den Hertog-van ’t Spijker) 95

II *Theologische peilingen* 111

1. *Artikelen Gerard den Hertog*

‘Alleen zélfboete doen kan het kwaad overwinnen’. Hoe Bergrede en boete doen bij Bonhoeffer verbonden zijn 113

‘De Psalmen komen hier tot leven’. Bonhoeffers hermeneutiek van de Psalmen tegen de achtergrond van zijn theologische weg 136

Ethiek als antwoord op Hitlers militaire successen in 1940 154

2. *Artikelen Barend Kamphuis*

Schilder en Bonhoeffer 183

Als een verzegelde trein in vreemd land. De radicaliteit van de navolging bij Dietrich Bonhoeffer 199

Christus in het midden 215

Goddelijk lijden bij Dietrich Bonhoeffer 229

Vrijheid in Christus. Een christologische lezing van Bonhoeffers gedicht ‘Stationen auf dem Wege zur Freiheit’ 257

Inleiding

Elk boek heeft wel een inleiding nodig, om de lezer wegwijs te maken, maar dit boek kan echt niet zonder. We zijn de lezer meer verschuldigd dan alleen een inhoudsopgave. Er moet een verhaal verteld worden.

Dat verhaal begint voor ons beiden jaren geleden, zij het voor de één nog vroeger dan voor de ander. Daarover geven we opheldering in de korte verantwoordingen die elk van ons afzonderlijk schrijft. Hier moeten we het verhaal uit de doeken van wat wij samen ‘met Bonhoeffer hebben’. Wanneer dat begonnen is, valt moeilijk te zeggen, maar een markeerpunt is zeker dat we dertien jaar geleden, in 2006, samen de lezingen hebben uitgegeven die op een studiedag ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Dietrich Bonhoeffer op 4 februari 2006 in Apeldoorn gehouden werden. De titel van dat bundeltje was: *Dietrich Bonhoeffer. De uitdaging van zijn leven en werk voor nu* (Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld 2006).

Daarna was het een paar jaar rustig, althans wat Bonhoeffer betreft, maar toen kwam de Nederlandse vertaling van Bonhoeffers *Ethik* uit en bleek daarvoor grote belangstelling. AKZ+, het kennisplein van o.a. de theologische universiteiten van Apeldoorn en Kampen waaraan wij destijds verbonden waren, organiseerde een aantal avonden waarop wij beiden diverse aspecten van leven en werk van Dietrich Bonhoeffer hebben belicht. Er bleek ook belangstelling voor een Bonhoefferreis, georganiseerd door het Nederlands Dagblad in samenwerking met Historizon. De eerste reis was de dag, na-

dat de aankondiging in de krant had gestaan, meteen al compleet volgeboekt. Samen – en één keer apart – hebben we in totaal vier reizen geleid, waarop we plaatsen uit het leven van Bonhoeffer hebben bezocht. Tijdens de soms lange busritten hebben we verschillende aspecten van leven en denken van Bonhoeffer belicht. Die ‘lezingen’ hadden uiteraard te maken met de plaats en op zijn levensweg die we bezochten. Daarnaast groeide het besef bij de deelnemers dat Bonhoeffers gedachten ons vandaag inspireren en uitdagen.

In dit boek hebben we verschillende verhalen die we onder het rijden, maar ook wel in een hotel of ter plekke gehouden hebben, gebundeld. We hebben ze eerst nog eens goed bekeken en op elkaar afgestemd. Niettemin valt niet te vermijden dat bepaalde dingen terugkomen, alleen al omdat de gang van het verhaal niet zonder kan en het lezen moeizaam kan worden. Op die plekken hebben we geprobeerd een net iets andere belichting te geven.

De manier waarop het eerste deel van dit boek is opgezet weerspiegelt enigszins de context, waarin onze teksten hun oorsprong hebben. Tijdens de reizen hebben we ‘doorkijkjes’ geboden die bepaalde aspecten van het leven en het werk van Dietrich Bonhoeffer belichtten. Onze bijdragen – en die van Rieke den Hertog – in dit cluster hebben we geschreven voor de in Bonhoeffer geïnteresseerde niet-theoloog. We meenden er goed aan te doen in deze bijdragen de voetnoten tot een minimum te beperken. Wel zijn in de lopende tekst tussen haakjes de vindplaatsen in de delen van de *Dietrich Bonhoeffer Werke* opgenomen. De literatuurlijst laat zien om welk deel het gaat. We hebben overwogen naar Nederlandse vertalingen van het werk van Bonhoeffer te verwijzen, maar het probleem is dat er niet alleen verschillende Nederlandse vertalingen van Bonhoeffers werk zijn uitgebracht, maar ook dan nog vaak in verschillende edities, met elk een andere paginering.

Hoewel de bijdragen in het deel ‘Biografische verkenningen’ stuk voor stuk een hoog biografisch gehalte hebben bieden ze met elkaar niet een levensbeschrijving van Bonhoeffer, maar slechts een aantal ‘doorkijkjes’. Een uitstekende en goed leesbare biografie is die van Ferdinand Schlingensiepen die inmiddels in vertaling beschikbaar is (*Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Een biografie*, Kok / Utrecht 2017). Achterin

dat boek staat een tijdstabel die goede diensten biedt wanneer men in kort bestek de belangrijkste momenten uit de biografie van Bonhoeffer voor ogen wil hebben. En wie echt het naadje van de kous wil weten kan natuurlijk terecht in het boek van Bonhoeffers vriend Eberhard Bethge (*Dietrich Bonhoeffer. De biografie*, Ten Have / Baarn 2002; we verwijzen zelf naar het Duitse origineel, omdat in de diverse oplages van de Nederlandse vertaling de paginering verschilt).

In het tweede deel van deze bundel hebben we enkele wetenschappelijke artikelen opgenomen die elk van ons geschreven heeft, al dan niet bewerkt. Sommige worden hier ook voor het eerst (in het Nederlands) gepubliceerd. Deze artikelen zijn zoveel mogelijk zó geschreven dat ze ook leesbaar zijn voor niet-theologen. Bovendien brengt het feit dat ze – uiteraard – vooral over Bonhoeffer gaan met zich mee dat ze geen grote abstractiegraad hebben, maar op het leven betrokken zijn. Deze peilingen van Bonhoeffers theologie zijn wél voorzien van noten.

Gerard den Hertog

Bonhoeffer was de grote ontdekking voor mij, toen ik in 1967 begon met de studie theologie. Ik las *Nachfolge* en meteen ook het boek, waarin hij beschreef hoe ze in het *Predigerseminar Finkenwalde* met elkaar geleefd hadden: *Gemeinsames Leben*. En niet te vergeten het boekje over de Psalmen uit 1940: *Das Gebetbuch der Bibel*.

In 1968 kocht ik van mijn studentenbudget ook de toen net vertaalde grote biografie van Eberhard Bethge en heb die ook helemaal gelezen. Maar ik vermeld er eerlijk bij dat ik in de beschrijving van de Duitse kerkstrijd het spoor bijster raakte. In mijn studententijd verzamelde ik alles wat er van Bonhoeffer toen te krijgen was, en las het – zoals dat heet – met rode oortjes.

In die tijd werd Bonhoeffer vooral gezien als voorloper van de God-is-dood-theologie. In 1970 verscheen het boek van J. Sperna Weiland: *Het einde van de religie. Verder op het spoor van Bonhoeffer*. Ik mocht dat recenseren voor het *Vox Theologica*, een theologisch tijdschrift voor en door theologische studenten. De titel van het boek van Sperna Weiland sprak voor zichzelf. In de brieven die Bon-

hoeffer voorjaar 1944 uit de gevangenis schreef over het naderende religie-loze tijdperk stelde hij dat we zonder God als ‘gatenvuller’ voor onze verlegenheden en onopgeloste vragen zien uit te komen. Hij pleitte daarin voor een niet-religieuze interpretatie van het evangelie. De trend van veel van wat er toentertijd over Bonhoeffer geschreven werd ging daarin mee. Dat Bonhoeffer er in dezelfde brieven op wees dat de kerk middenin het dorp staat, en dat het evangelie dus niet alleen maar heel zacht mag klinken aan de randen van het bestaan, werd niet verdisconteerd. En dat hij in dezelfde periode een prachtige uitleg van de eerste tafel van de Tien Woorden schreef, met daarin ook diverse accenten uit de ‘niet-religieuze interpretatie’ verwerkt, en eind december 1944 nog een lied als ‘Von guten Mächten’ dichtte, werd genegeerd of verklaard als terugval in een oude manier van denken en geloven. Het kon mij geenszins overtuigen. Dat was niet omdat ik het graag anders zag, al zal dat onbewust meegespeeld hebben. Het was vooral omdat ik het een ondeugdelijke en zelfs onzindelijke werkwijze vond om Bonhoeffer niet uit te laten praten en voor zichzelf te laten spreken, maar er uit te lichten wat jou uitkomt en te gebruiken voor jouw program.

Door de jaren heen ben ik met Bonhoeffer bezig gebleven, maar schreef niet veel over hem. In 2006 werd er mede door mij een Bonhoefferdag op de Theologische Universiteit Apeldoorn gehouden, ter gelegenheid van zijn honderdste geboortedag. Niet lang daarna kwam Nico de Waal naar mij toe met de vraag, wat ik dacht van een vertaling van Bonhoeffers *Ethik* in het Nederlands. Ik moet daar enthousiast op gereageerd hebben, en vervolgens hebben dr Wilken Veen en ik die toen samen klaargemaakt. Ergens in die tijd vroeg ik langs mijn neus weg aan Piet Segers van reisbureau Historizon, waarom er nooit Bonhoefferreizen werden aangeboden. Hij speelde de bal terug, en zo kwam het dat Barend Kamphuis en ik vanaf 2012 verschillende reizen hebben geleid.

Sindsdien is het hek van de dam. Lezingen voor predikanten, leeskringen, AKZ+cursussen, noem maar op. Wat mij het meest aanspreekt in Bonhoeffer is het onlosmakelijk verbonden zijn van geloof en handelen, en de aandacht voor de ‘binnenkant’ ervan, de

omgang met God. Die heeft me als student al gefascineerd, en dat is nog altijd zo. Het heeft mij geïnspireerd en uitgedaagd, en de ervaringen op spreekbeurten en tijdens reizen maakten duidelijk dat er velen zijn die het net zo ervaren.

Barend Kamphuis

In het artikel 'Schilder en Bonhoeffer' vertel ik er iets over hoe ik in aanraking ben gekomen met Bonhoeffer. Als jong student hoorde ik voor het eerst van hem, maar op een wijze waarop hij helemaal in de vrijzinnige hoek terecht leek te komen. Bijna twintig jaar later leerde ik hem opnieuw kennen, en toen greep zijn theologie mij en leerde ik het grote belang daarvan kennen. Eerlijk gezegd, ik heb spijt van die twintig jaar. Daarin liggen de jaren van mijn predikantschap. Wat had ik in die tijd veel van Bonhoeffers wijsheid kunnen leren! Als dominee heb ik het beroep op 'de goedkope genade' wel moeten aanhoren. Mensen in de kerk bedreven soms ernstige zonden, maar als ik hen daarop aansprak, dan zeiden ze al gauw iets als: 'ja, maar daar is toch vergeving voor'. Vergeving als een excuus voor de zonde! Natuurlijk begreep ik wel dat dat niet klopt. Maar wat er precies niet aan klopt, dat heb ik pas van Bonhoeffer geleerd, toen ik al geen gemeentepredikant meer was, maar als docent in Kampen werkte. Nog belangrijker: van Bonhoeffer heb ik pas goed leren inzien wat het alternatief is voor die goedkope genade. Niet de wet die verbiedt en straft, maar de kostbare genade van de navolging van Jezus Christus. Genoeg reden voor mij om in de jaren van mijn docentschap geregeld aandacht aan Bonhoeffer te geven. Bonhoeffers leven helpt op een indrukwekkende wijze duidelijk maken dat je nooit vrijblijvend theologie kunt beoefenen. Bonhoeffers theologie laat diepgaand zien wat navolging van Christus betekent. Herhaaldelijk heb ik ook met groepen studenten, na een collegeserie over Bonhoeffer, een bezoek gebracht aan Berlijn: het 'Bonhoefferhaus' en andere gedenkplaatsen. Prachtige gelegenheden om je met elkaar te verdiepen in leven en werk van deze dienaar van Christus. De Bonhoefferreizen die Gerard en ik samen hebben mogen leiden boden dezelfde gelegenheid in nog

breder verband. Deze bundel maakt de balans op van al die jaren lezen, schrijven, lesgeven en reizen in, over en met Dietrich Bonhoeffer.

Literatuurverwijzing

Sanctorum Communio, DBW 1 = *Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*, Herausgegeben von Joachim von Soosten, DBW Bd. 1, München 1986¹ / Gütersloh 2005².

Akt und Sein, DBW 2 = *Akt und Sein. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*, Herausgegeben von Hans Richard Reuter, DBW Bd. 2, München 1988¹ / Gütersloh 2008³.

Schöpfung und Fall, DBW 3 = *Schöpfung und Fall*, Herausgegeben von Martin Rüter und Ilse Tödt, DBW Bd. 3, München 1989¹ / Gütersloh 2007³.

Nachfolge, DBW 4 = *Nachfolge*, Herausgegeben von Martin Kuske und Ilse Tödt, DBW Bd. 4, Gütersloh 1992¹ / 2002³.

Gemeinsames Leben, DBW 5 = *Gemeinsames Leben / Das Gebetbuch der Bibel*, Herausgegeben von Gerhard L. Müller, Albrecht Schönherr, DBW Bd. 5, München 1987¹ / Gütersloh 2008³.

Das Gebetbuch der Bibel, DBW 5 = *Gemeinsames Leben / Das Gebetbuch der Bibel*, Herausgegeben von Gerhard L. Müller, Albrecht Schönherr, DBW Bd. 5, München 1987¹ / Gütersloh 2008³.

Ethik, DBW 6 = *Ethik*, Herausgegeben von Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil und Clifford Green, DBW Bd. 6, Gütersloh 1992¹ / 1998².

Fragmente aus Tegel, DBW 7 = *Fragmente aus Tegel*, Herausgegeben von Renate Bethge und Ilse Tödt, DBW Bd. 7, Gütersloh 1994¹.

Widerstand und Ergebung, DBW 8 = *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*, Herausgegeben von Christian Gremmels, Eberhard Bethge und Renate Bethge, in Zusammenarbeit mit Ilse Tödt, DBW Bd. 8, Gütersloh 1998¹.

Jugend und Studium 1918-1927, DBW 9 = *Jugend und Studium 1918-1927*, herausgegeben von Hans Pfeifer in Zusammenarbeit mit Clifford Green und Carl-Jürgen Kaltenborn, DBW Bd. 9, München 1986¹ / Gütersloh 2005².

Barcelona, Berlin, Amerika 1928-1931, DBW 10 = *Barcelona, Berlin, Amerika 1928-1931*, herausgegeben von Reinhart Staats und Hans Chris-

- toph von Hase, DBW Bd. 10, Gütersloh 1992¹ / 2005².
- Ökumene, Universität, Pfarramt 1931-1932, DBW 11 = Ökumene, Universität, Pfarramt 1931-1932, Herausgegeben von Eberhard Amelung und Christoph Strohm, DBW Bd. 11, Gütersloh 1994¹.
- Berlin 1932-1933, DBW 12 = Berlin 1932-1933, herausgegeben von Carsten Nicolaisen und Ernst-Albert Scharffenorth, DBW Bd. 12, Gütersloh 1997¹.
- London 1933-1935, DBW 13 = London 1933-1935, herausgegeben von Hans Goedeking, Martin Heimbucher, Hans W. Schleicher, DBW Bd. 13, Gütersloh 1994¹.
- Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935-1937, DBW 14 = Illegale Theologenausbildung Finkenwalde 1935-1937, Herausgegeben von Otto Dudzus und Jürgen Henkys in Zusammenarbeit mit Sabine B Robert-Stützel, Dirk Schulz und Ilse Tödt. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW Bd. 14, Gütersloh 1996¹.
- Illegale Theologenausbildung, Sammelvikariate 1937-1940, DBW 15 = Illegale Theologenausbildung, Sammelvikariate 1937-1940, Herausgegeben von Dirk Schulz, DBW Bd. 15, Gütersloh 1998¹.
- Konspiration und Haft 1940-1945, DBW 16 = Konspiration und Haft 1940-1945, Herausgegeben von Jørgen Glenthøj, Ulrich Kabitz und Wolf Krötke. Bearbeitet von Herbert Anzinger, DBW 16, Gütersloh 1996¹.
- Band 17: Register und Ergänzungen, Herausgegeben von Herbert Anzinger und Hans Pfeifer. Mit Nachwort von Wolfgang Huber. Mit Beiträgen von Dorothea Andersen, DBW 17, Gütersloh 1999¹.
- Bethge = Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer. Theologe – Christ – Zeitgenosse. Eine Biographie, Gütersloh 2005⁹.
- Schlingensiepen = Ferdinand Schlingensiepen, Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Een biografie, Utrecht 2017

I

Biografische
verkenningen

Dietrich Bonhoeffer en de oecumene

GERARD DEN HERTOOG

Inleiding

Dietrich Bonhoeffer heeft in zijn studententijd de gelegenheid gekregen om reizen te maken en zo andere landen en culturen te leren kennen. Wanneer hij een jaar theologie heeft gestudeerd maakt hij rond Pasen 1924 samen met zijn broer Klaus een reis naar Italië. Op die reis 'ontdekt' hij, zelf afkomstig uit een modern-protestants milieu, de kerk als levende werkelijkheid. Wanneer hij in de aanloop naar het predikantschap aan het vicariaat toe is, gaat hij daarvoor naar de Duitse gemeente in Barcelona. In het jaar dat hij daar verblijft, van februari 1928 tot februari 1929, maakt hij intensief kennis met de Spaanse, door het rooms-katholicisme gestempelde cultuur. Bonhoeffer is dan al gepromoveerd, maar nog te jong om predikant te worden. Hij rondt intussen een tweede studie af die hem het recht geeft als *Privatdozent* aan de Berlijnse faculteit colleges aan te bieden, en heeft dan nog tijd om een (academisch) jaar te studeren in New York, aan *Union Theological Seminary*, van september 1930 tot juni 1931, met uitstapjes naar Mexico en Cuba. Hij maakt er kennis met nog weer een heel andere wereld, ook in kerkelijk en theologisch opzicht. In en door zijn vriendschappen met andere uit Europa afkomstige theologiestudenten leert hij met andere ogen naar Duitsland te kijken. Van grote betekenis is ook dat hij 'gastlid' wordt van de *Abyssinian Baptist Church* in de wijk Harlem, en zo ook in aanraking komt met een heel andere geloofsbeleving en met de raciale problematiek in de Verenigde Staten van toen.

De theologische zekerheden die hij in zijn opleiding heeft meegekregen worden stevig door elkaar geschud. Deze ervaringen laten hem persoonlijk, en ook in de manier waarop hij zijn geloof beleeft, niet onberoerd.

Bonhoeffers 'ontdekking' van de kerk in Rome, zijn studiejaar in New York, waarin hij kennis maakt met heel andere tradities en vooral ook met de zwarte kerk, maakten hem tot de ideale oecumenische voortrekker. Het was dan ook heel goed denkbaar geweest dat Bonhoeffer een vooraanstaande en gezichtsbepalende gestalte in de oecumenische beweging zou zijn geworden, zoals W.A. Visser 't Hooft dat is geweest. De opkomst van Hitler en alles wat dat met zich meebracht heeft verhindert dat hij deze rol vervulde. Dat neemt niet weg dat hij grote betekenis heeft gehad voor de oecumene – en de oecumene voor hem!

'Dietrich Bonhoeffer en de oecumene' is niet een klein onderwerp dat zich goed laat afbakenen. Het is wel een heel belangwekkend thema en het levert veel op om onder dit gezichtspunt naar zijn leven en werk te kijken. Jaren geleden al heeft Armin Boyens twee delen beschrijving en documentatie van de verhouding tussen de Duitse kerkstrijd en de oecumene in de periode 1933 tot 1945 gepubliceerd, waarin hij uiteraard veel aandacht aan Bonhoeffer heeft gegeven.¹

Een paar jaar geleden heeft Keith Clements er een heel boek over gepubliceerd, waarin hij die relatie in kaart brengt.² Hij zet in met ernaar te verwijzen dat Bonhoeffer opgroeit in een familie met belangstelling voor de wereld buiten de eigen kring en buiten Duitsland, zodat de openheid voor wie en wat anders is hem als het ware met de paplepel ingegoten is. Dat neemt niet weg dat de kerk niet in het centrum van de interessesfeer van het gezin ligt. Dietrichs belangstelling voor de oecumene begint pas goed met de reis van zijn broer Klaus en hem naar Rome in 1924. Dietrich is daar diep onder de

1 Armin Boyens, *Kirchenkampf und Ökumene 1933-1939. Darstellung und Dokumentation*, München 1969; Armin Boyens, *Kirchenkampf und Ökumene 1939-1945. Darstellung und Dokumentation*, Bd. 2, München 1973.

2 Keith Clements, *Dietrich Bonhoeffer's Ecumenical Quest*, Genève 2015.

indruk van de oude cultuur, de bouwwerken, en vooral ook van de rooms-katholieke kerk zoals die zich daar manifesteert, met bisschoppen en priesters uit vele landen van de wereld. De schoonheid van de liturgie bekoort hem zeer. In Rome komt de zichtbaarheid van de kerk als een overweldigende ervaring op hem af. Een paar jaar later zal hij er zijn dissertatie over schrijven: 'Sanctorum communio', het geloofsartikel van de gemeenschap van de heiligen.

De tijd waarin Dietrich Bonhoeffer opgroeit was ook die van het ontluiken van de oecumenische beweging. In de negentiende eeuw had de zending een grote vlucht genomen en waren er verschillende internationale zendingsconferenties geweest. Op die conferenties ervoer men gaandeweg steeds klemmender de vraag: op het zendingsveld komen we elkaar tegen, we kunnen niet langs elkaar heen leven en werken, onze gescheidenheid staat ons in de weg – wat moeten wij doen? In 1910 werd op de wereldzendingsconferentie in Edinburgh besloten een conferentie over *Faith and Order* (geloof en kerkorde/kerkstructuur) te beleggen, die – vooral ook ten gevolge van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog – pas in 1927 doorgang kon vinden, in het Zwitserse Lausanne. Twee jaar eerder, in 1925 dus, had in het Zweedse Stockholm al wel een conferentie van een andere prille oecumenische organisatie plaatsgevonden: *Life and Work*. Het oecumenisch besef begon dus juist in de tijd dat Bonhoeffer studeerde echt tot ontwikkeling te komen en hij zal er ongetwijfeld iets van meegekregen hebben!

Als Dietrich Bonhoeffer gaat studeren aan de universiteit van Berlijn treft hij er een hoogleraar Nieuwe Testament aan, Adolf Deissmann, die na de Eerste Wereldoorlog zijn vak goeddeels laat voor wat het is en zich op de oecumene richt, maar of hij veel indruk op Dietrich Bonhoeffer heeft gemaakt laat zich moeilijk nagaan. Van groter belang is in elk geval dat Bonhoeffer in het kerkelijk traject naar het predikantschap het meest met de Berlijnse predikant Max Diestel te maken heeft, die voorzitter is van de Duitse afdeling van nog weer een andere oecumenische organisatie: de *World Alliance for Promoting International Friendship* (Wereldbond voor vriendschap door de Kerken). Deze bond was nauw verbonden met *Life and Work*, en ze was na de Eerste Wereldoorlog in het leven geroepen om de muren van vijandschap tussen de volken af te breken. Toen echter

na de beurskrach van oktober 1929 de antiwesterse sentimenten in Duitsland weer oplaaiden en Hitler en de zijnen het tij mee kregen kwam deze organisatie in zwaar weer terecht.

Juist in die kritieke tijd zorgt Max Diestel ervoor dat Dietrich Bonhoeffer een beurs krijgt om een jaar aan *Union Theological Seminary* in New York te kunnen studeren. De periode van september 1930 tot juni 1931 wordt een ongelooflijke ervaring, vanwege de Amerikaanse cultuur en ook vanwege de kerken daar. Hij komt er met de platte vrijzinnigheid van de blanke Amerikaanse kerken in aanraking, maar ook met de warme en intense geloofsbeleving in de zwarte kerken. Hij vindt zijn geestelijk thuis in New York in de *Abyssinian Baptist Church*. Dietrich schrijft erover naar huis en maakt ook een rapport over zijn tijd daar voor Max Diestel, waarin hij vermeldt dat hier over zonde en genade wordt gesproken op een manier die hem helemaal ondersteboven gooit. Een oecumenische ervaring dus, die niet puur binnenkerkelijk was, maar helemaal verweven met de tegenstellingen tussen blanken en zwarten. Het is – zoals hij het later zal noemen – een ‘blik van beneden af’, die hem er ook toe brengt anders naar zichzelf te kijken. Dat geloof niet alleen iets van de leer en voor de zondag is, maar heel te leven doortrekt en bepaalt, is een ervaring die bepalend wordt voor heel Bonhoeffers leven. Als hij na deze reis terugkeert in een Duitsland waarin de nationaalsocialisten zich steeds duidelijker manifesteren en invloed krijgen, zal hij zich met heel zijn hart inzetten voor een kerk die haar mond opent voor de stemmeloze.

Na zijn terugkeer uit New York vraagt Diestel aan Dietrich Bonhoeffer om als één van de Duitse afgevaardigden naar de conferentie van de *World Alliance for Promoting International Friendship* in Cambridge te gaan, die in september 1931 daar gehouden zou worden. Bonhoeffer laat zich er tot één van de jeugdsecretarissen benoemen, en vanaf dat moment is zijn leven verweven met de oecumene. Daarin zijn drie fases te onderscheiden die ik in deze bijdrage langsloop:

1. De oecumene en de inzet voor vrede: 1931 tot 1933
2. De oecumene en de kerkstrijd: 1933 tot 1936
3. De oecumene en de oorlog: 1939 tot 1943/5

1 De oecumene en de inzet voor vrede: 1931 tot 1933

Met de conferentie in Cambridge in september 1931 begint Bonhoeffer directe betrokkenheid bij de oecumene. In hoeverre was het een bewuste beslissing van hem om zich juist met deze *World Alliance for Promoting International Friendship* te engageren? Hoorde hij wat zijn theologische opvattingen betreft niet meer thuis bij *Faith and Order*? Hij had immers afstand genomen van een liberaal ethisch christendom en de leus die binnen *Life and Work* wel opgeld deed – ‘de leer verdeelt, de dienst/praktijk verenigt’ – was niet de zijne.

Een eerste antwoord heeft Bonhoeffer zelf al gegeven voordat de reis naar Cambridge in beeld is. In de zomer van 1931 – Keith Clements vraagt er terecht aandacht voor – schrijft hij samen met zijn studievriend Franz Hildebrandt een kleine catechismus, met daarin onder meer de volgende vragen:

‘Waarom zijn er zoveel kerken?’

We zouden werkelijk één kerk moeten zijn. Vanuit onze verbijsterende verscheurdheid pleiten wij met klem voor een nieuwe gemeenschap van alle christenen. Die [nieuwe gemeenschap] te hebben is voor ons mensen slechts mogelijk in het wachten en het geloof, dat trouw is aan de kerk.

Waar is de ware kerk?’

Waar de prediking staat en valt met het pure evangelie van de genadige God tegen alle menselijke eigengerechtigheid in. Waar de sacramenten vastgehecht zijn aan het Woord, zonder toverij. Waar de gemeenschap van de geest in het teken van dienst en niet in die van het heersen staat.’ (11, 235)

Even daarvóór hadden Bonhoeffer en Hildebrandt in hun catechismusontwerp al gezegd:

‘Doet de kerk eigenlijk de wil van God?’

De kerk weet vandaag meer dan ooit, hoe weinig ze aan de Bergrede gehoorzaamt. Maar hoe groter de tweedracht in de wereld wordt,

des te meer wil Christus de vrede van God verkondigd hebben, die in zijn Koninkrijk heerst. De kerk staat nog dagelijks in gebed om de wederkomst van haar hemelse Heer, en Hij legt zijn hand op haar, tot Hij haar naar de voleinding leidt.' (11, 234v)

We zien hier dus al, nog vóórdat Bonhoeffer in het werk van de oecumene betrokken raakt, hoe hij erin staat en waar het hem altijd om gaat en altijd zal blijven gaan. Ware oecumene, daarin gaat het om de levende verbondenheid aan het evangelie, maar niet minder ook om een leven in overeenstemming ermee, volgens de Bergrede. Als in deze vraag over de 'tweedracht in de wereld' wordt gesproken, is dat geen tijdloze aanduiding, maar een duidelijke zinspeling op het na het uitbreken van de beurscrisis in 1929 weer opblaiende Duitse revanchisme en de daarmee gepaard gaande oorlogsdreiging. Hiermee is een eerste antwoord gegeven: Zou Bonhoeffer een taak in *Faith and Order* op zich genomen hebben, dan zou hij zich daar ingezet hebben voor het ernst maken met wat de roep van Christus in het leven betekent. Nu hij zich heeft laten betrekken bij de *World Alliance for Promoting International Friendship* valt te verwachten dat hij daar opkomt voor een theologisch verantwoord en belijgend spreken. Dat blijkt inderdaad ook van meet af aan zijn inzet te zijn.

De naam van de *World Alliance for Promoting International Friendship* zegt genoeg over het doel: na die gruwelijke 'Great War', de Eerste Wereldoorlog, achtte men het zaak, te pogen de vijanden in die oorlog tot elkaar te brengen. In de jaren twintig had een 'aanstekelijk idealisme' met betrekking tot de na de Eerste Wereldoorlog opgerichte Volkenbond geheerst. 'Velen geloofden stellig, dat er een fundamentele verandering had plaatsgehad in de internationale betrekkingen. Van nu af aan zou er een ware internationale orde zijn, die gebaseerd was op wet en recht.'³ Maar voor de Duitsers bleef er de pijn over de uitspraak in het verdrag van Versailles, dat Duitsland de alleen-verantwoordelijkheid droeg voor het ontstaan van de Eerste

3 W.A. Visser 't Hooft, *Memoires. Een leven in de oecumene*, Amsterdam / Brussel / Kampen 1971, 31.

Wereldoorlog. En ‘na de grote financiële en economische crisis van 1929 werd het steeds duidelijker, dat de verandering in de internationale betrekkingen volstrekt niet zo reëel en definitief was als de nieuwe internationalisten gemeend hadden.’⁴ De wereldwijde spanningen en tegenstellingen laaiden weer op en de animo om zich in te zetten voor ontwapening, vrede en zelfs vriendschap tussen de volkeren nam geleidelijk af, vooral in Duitsland. Enkele vooraanstaande Duitse lutherse hoogleraren in de theologie, Paul Althaus en Emanuel Hirsch, distantiëren zich in een open brief van deze conferentie en betichten de Duitsers die aan deze conferentie deelnemen zelfs van landverraad. Hun argument is dat toenadering en vriendschap tussen de volkeren onmogelijk is zolang anderen – lees Engeland en de Verenigde Staten – een moorddadige politiek tegen ‘ons volk’ uitoefenen.

Vanwege de toenemende oorlogsdreiging had de Volkenbond besloten om in 1932 in Genève een wereldontwapeningsconferentie te beleggen. Vandaar dat diverse internationale organisaties het thema ‘ontwapening’ voor 1931 bovenaan de agenda gezet hadden, en de *World Alliance for Promoting International Friendship* moest daarin – gegeven de naam alleen al – wel meegaan en zelfs vooropgaan. Het thema van de conferentie in Cambridge september 1931 was dan ook: ontwapening.⁵

In het verslag dat Bonhoeffer over de conferentie in Cambridge voor Diestel schrijft merkt hij twee dingen met nadruk op. Het eerste is dat de oecumene alleen moet spreken wanneer zij echt wat te zeggen heeft; dat wil zeggen, dat zij eindelijk zal moeten leren geen loze woorden te gebruiken. En ten tweede moet zij er duidelijk over zijn voor welke theologie zij staat. Bonhoeffer eindigt zijn verslag met de vraag, wanneer de tijd zal komen dat de christenheid het juiste woord op de juiste tijd spreekt. (11, 131) Op de achtergrond speelt hier de vraag naar het concrete gebod, en dan denkt Bonhoeffer aan een vre-

4 Visser ‘t Hooft, *Memoires*, 32.

5 Vgl. Clements, *Dietrich Bonhoeffer’s Ecumenical Quest*, 56: het doel van de conferentie in Cambridge was ‘above all, to support the World Disarmament Conference scheduled to start in Geneva in 1932.’

deswoord. In dit verslag komen dus diezelfde twee elementen weer terug die we al eerder aantreffen in de door Bonhoeffer en Hildebrandt opgestelde catechismus.

De kerk moet zwijgen of helder en terzake spreken

In de jaren die erop volgen organiseert en bezoekt Bonhoeffer in de hoedanigheid van jeugdsecretaris diverse oecumenische conferenties. Ook in wat hij daar te berde brengt komen de twee door hem in zijn verslag van de conferentie in Cambridge genoemde en als belangrijk aangemerkte punten telkens terug. Van 20 tot 30 juli 1932 wordt in Ciernohorské Kúpele in Tsjecho-Slowakije een jeugdvredesconferentie gehouden. Als Bonhoeffer moet invallen voor de ziek geworden Max Diestel houdt hij een toespraak 'Over de theologische fundering van het werk van de Wereldbond voor vrede'. Daarin dringt hij er op aan dat de oecumenische beweging een eigen theologie moet hebben, dat wil zeggen, een theologie die het proces van toenadering tussen de kerken theologisch begeleidt en de vragen die zich voordoen door-denkt:

'De oecumenische beweging heeft geen eigen theologie. Als de oecumenische beweging echter een nieuwe vorm van het zelfverstaan van de kerk is, dan moet ze een theologie voortbrengen. Doet zij dat niet, dan blijkt zij puur een organisatie met een bepaald doel te zijn. De oecumenische gedachte wordt van politieke cultuuromslagen (nationalisme – internationalisme) afhankelijk als ze niet van een eigen theologische onderbouwing is voorzien. Dat is op het ogenblik in veel landen duidelijk te merken. Er moet een eind komen aan de geringschatting van de theologie door de "mensen van de praktijk".' (11, 344)

Bonhoeffer komt op voor een spreken van de kerk, in klare taal. Als ze daar niet in slaagt en zich verliest in allerlei resoluties en 'zogenaamd vrome christelijke principes', waar ze geroepen is de waarheid onder ogen te komen en schuld te belijden, kan 'daar niets goeds uit voortkomen'. 'Een gekwalificeerd zwijgen zou vandaag wel eens passender zijn dan een spreken, dat misschien heel ongekwalificeerd is.' (11, 330)

Dat is dus hetzelfde als opkomen voor een oecumene die geen nietszeggende nota's publiceert, maar er liever het zwijgen toe doet als ze niet werkelijk iets heeft te zeggen vanuit het Woord van God. We herkennen hier wat Bonhoeffer naar voren bracht in zijn verslag van de conferentie van Cambridge.

Bonhoeffer is zelf tot de overtuiging gekomen dat ze zich als christenen niet mogen laten meesleuren in een nieuwe oorlog. Een christen schiet niet op een andere christen, en de kerk dient daarom getuige van de vrede te zijn. En dat moet in een concreet spreken plaatshebben. De volgende citaten uit Bonhoeffers rede op de conferentie laten zien dat hij klare taal sprak:

'... de Bergrede is de absolute norm voor ons handelen. Wij hebben eenvoudigweg de Bergrede serieus te nemen en in praktijk te brengen.' (11, 335)

'De in de Wereldbond aaneengesloten kerken menen een heel bepaalde ordening als vandaag ons door God geboden te onderkennen. De ordening van de internationale vrede is vandaag Gods gebod voor ons. Daarmee is dus een heel concrete kennis van de wil van God voor onze tijd uitgesproken.' (11, 338)

'We moeten hier ook het woord pacifisme in de mond durven nemen. Zo zeker als we het uiteindelijke vrede stichten aan God overlaten, zo zeker moeten ook wij vrede stichten om de oorlog te overwinnen.' (11, 341)

Een maand later, in augustus 1932, bezoekt Bonhoeffer een andere internationale jeugdconferentie in het Zwitserse Gland. Tegen het einde van de conferentie houdt hij op 29 augustus een korte toespraak. Hij pleit opnieuw voor een engagement voor de vrede. Het zit hem dwars dat de oecumene er niet van harte en volmondig in meegaat. Dat geldt ook van de conferentie die nu ten einde loopt. Terugkijkend op de daar gehouden discussies over vrede vraagt hij zijn mededeelnemers aan de conferentie:

'Is niet in alles wat wij hier met elkaar besproken hebben op schrikbarende wijze duidelijk geworden, dat wij niet meer gehoorzaam

zijn aan de Bijbel? We geven aan onze eigen gedachten de voorkeur boven de gedachten van de Bijbel. We lezen de Bijbel niet meer serieus, we lezen hem niet meer tégen ons in, maar alleen nog met ons mee.’ (11, 353)

De Bijbel vóór je lezen, dat is alleen dat willen horen wat je aanstaat. De Bijbel tégen je lezen, daarmee bedoelt Bonhoeffer – in de lijn van Luther – dat je je door dat Woord van God uit je baan laat brengen, laat oordelen en vrijspreken, om de weg van de gehoorzaamheid te gaan.

‘Er moet vandaag geen oorlog meer zijn – het kruis wil het niet. (...) Het gaat in de van God afgevalen wereld niet zonder strijd, maar oorlog mag er niet zijn. (...) De kerk houdt op gehoorzaam te zijn, als ze de oorlog moet sanctioneren. De kerk van Christus keert zich tegen de oorlog en staat pal voor de vrede onder de mensen, tussen volken, klassen en rassen.’ (11, 356)

Bonhoeffer onderstreept daarna nog dat hij dit niet bedoelt als een soort strategie, alsof het zou gaan om het tot stand brengen van een ‘internationale vriendschap op de fundamenten van de oude wereld’. Het zou echter een vergissing zijn te denken dat we een ‘zichtbare staat van God in deze wereld kunnen oprichten’ (11, 356). Nee, ‘alles wat de kerk hier doet, is voorlopig, is er enkel maar voor bestemd die in elkaar zakkende verbanden van deze wereld overeind te houden en voor wegzinken in chaos te behoeden’ (11, 357).

2 De oecumene en de kerkstrijd: 1933 tot 1936

Op 30 januari 1933 wordt Adolf Hitler rijkskanselier en komen in de oecumene de dingen ineens op scherp te staan. Wanneer de Duitse kerk datzelfde jaar nog de uitsluiting van joden uit de kerkelijke ambten goedkeurt en bekrachtigt, wordt de oecumenische beweging nu welhaast gedwongen een theologie te hebben. In september 1933 vindt een conferentie van *Life and Work* in Novi Sad (Joegoslavië) plaats. Hoewel de *World Alliance for Promoting International Friendship* geli-

oord was aan *Life and Work*, was Bonhoeffer niet naar die conferentie afgevaardigd, maar wel naar de in dezelfde tijd vergaderende conferentie van *Faith and Order* in Sofia (Bulgarije). In Sofia overlegde Bonhoeffer in nachtelijke uurtjes met afgevaardigden over het agenda-punt dat voor de situatie in Duitsland van directe betekenis was: 'Racial Minorities'. In de vergadering werd vervolgens over een verklaring inzake het 'joodse probleem' gedebatteerd. Tot nu toe had Bonhoeffer op oecumenische bijeenkomsten steeds gemaand tot terughoudendheid in spreken, maar in Sofia drong hij aan tot spreken. De vergadering sprak inderdaad uit dat de toepassing van de ariëraparagraaf in de kerk, waartoe de 'Bruine Synode' van de Oudpruisische kerk begin september 1933 besloten had, 'een verloochening van de klare leer en de geest van het evangelie was'.

Vanaf september 1933 vormt zich binnen de Duitse kerk een 'predikanten noodbond', uit protest tegen de doorvoering van anti-joodse maatregelen in de kerk en om tegenweer te bieden tegen het doordringen van het nationaalsocialisme in prediking en kerkorde. In de kerk groeit het besef dat er belijdend gesproken moet worden.

De oecumene voor het blok gezet

Op 7 maart 1934 is Bonhoeffer in Duitsland, en maakt hij van de gelegenheid gebruik om in Berlijn-Dahlem als gast de eerste Bekenntnissynode van de kerk van Berlijn-Brandenburg bij te wonen. Nu er in Duitsland een *Bekennende Kirche* bezig is te ontstaan, kan de oecumene er niet omheen, kleur te bekennen, vindt Bonhoeffer. Het gaat in Duitsland niet om vragen, waarover men binnen de oecumene verschillend kan denken, maar om niet minder dan dwaalleer die binnen de kerk geen recht van bestaan heeft.

Bonhoeffer zet zich in Londen, met name in zijn contacten met bisschop George Bell van Chichester, in voor een heldere stellingname van de kant van de oecumene, maar hij neemt ook contact op met Henry-Louis Henriod, secretaris van *Life and Work* op het bureau in Genève, om hem de urgentie van een principiële keuze van de oecumene op het hart te binden. Henriod reageert dat ook geestverwanten van Bonhoeffer in Duitsland ervoor waarschuwen om niet demonstratief te breken met de officiële kerkleiding, en hij verwijst

ook – formeel terecht – naar de statuten, op grond waarvan de Duitse Rijkskerk als lid gold. De enige statutaire mogelijkheid is dat een nieuw ontstane *Bekennende Kirche* zelf óók het lidmaatschap aanvraagt, naast de officiële kerk die al lid is. Bonhoeffer laat het er echter niet bij zitten en schrijft op 7 april 1934 aan Henriod:

‘Mijn beste Henriod! ... Ik zou heel graag weer met jou over de situatie gesproken hebben, omdat ik de traagheid van het oecumenisch handelen langzamerhand niet meer verantwoord vind. Men moet nu eenmaal een keer een beslissing nemen en kan niet eeuwig op een teken vanuit de hemel wachten, waardoor de oplossing van de moeilijkheden iemand plotseling in de schoot valt. Ook de oecumene moet beslissingen nemen en ontkomt daarbij niet aan het algemeen menselijke risico van vergissing. Maar om vanwege louter vrees voor vergissing überhaupt niet tot handelen en tot stellingname te komen, waar anderen – namelijk de broeders in Duitsland – dagelijks oneindig zware beslissingen moeten nemen, lijkt voor mij bijna in strijd met de liefde. Op de lange baan geschoven of te late beslissingen kunnen zondiger zijn dan verkeerde beslissingen die op grond van geloof en liefde genomen zijn. ... Juist hier geldt: nu of nooit. “Te laat” betekent “nooit”. Als de oecumene dat nu niet begrijpt ..., dan is de oecumene geen kerk meer, maar een nutteloze vereniging, waarbinnen mooie toespraken gehouden worden. “Geloof u niet, dan blijft u niet” [Jes. 7:9], geloven betekent echter beslissingen nemen. En in welke richting de beslissing moet gaan, kan daarover überhaupt nog twijfel bestaan? Belijdenis – heet het tegenwoordig in Duitsland, belijdenis heet het tegenwoordig ook voor de oecumene. Weg met de angst voor dit woord – de zaak van Christus staat op het spel, willen wij slapend gevonden worden?’
(13, 120)

Op dat moment krijgt Bonhoeffer bij *Life and Work* echter niet gedaan dat ze klare wijn schenken. Hoe reageert men bij *Faith and Order*? Daar vinden de mensen van de *Bekennende Kirche* nog minder gehoor. Buitenlandbisschop Theodor Heckel, met wie Bonhoeffer het in zijn Londense periode voortdurend aan de stok heeft, heeft deze oecume-

nische organisatie aan zijn kant weten te krijgen, omdat er in die tijd geen Duitsers bij betrokken zijn die het standpunt van de Bekennende Kirche kunnen verwoorden. Aan de eenzijdige informatie die men voorgeschoteld krijgt moet worden toegeschreven dat de leden van Faith and Order iedere keer tegensputteren, wanneer de Bekennende Kirche tegen de Deutsche Christen en de Rijkskerk protesteert.

Al met al blijft Genève dus de Rijkskerk als de officiële Duitse lidkerk beschouwen. Het gevolg daarvan is dat het telkens weer de vraag is of de Bekennende Kirche wel afgevaardigden naar oecumenische vergaderingen en conferenties mag sturen. De Bekennende Kirche is welkom, als ze maar toegeeft dat zij een afscheiding vormt van de Rijkskerk en bereid is als een soort 'staatsafhankelijke kerk' mee te doen in de oecumene. Dat houdt dan ook in dat de waarheidsvraag, de vraag wat de waarheid van het evangelie in nazi-Duitsland is, buiten beschouwing blijft. En dat kan de Bekennende Kirche natuurlijk niet accepteren! Een bemoeilijkende factor in dit geheel is dat de vertegenwoordiger van de Duitse kerk in Genève, Hans Schönfeld, dan nog op de lijn van buitenlandbisschop Heckel zit.

Hoezeer uit genoemde omstandigheden verklaarbaar, toch is het wel pijnlijk dat juist Faith and Order weigert klare taal te spreken en de lijn van geloof naar leven helder en ondubbelzinnig te trekken. Met deze oecumenische organisatie is Bonhoeffer het erover eens dat het geloof voorop gaat en dat alleen de gelovige gehoorzaamt. Des te schrijnender is het dat men het tweede deel van de stelling niet voor zijn rekening neemt: alleen de gehoorzame gelooft. In zijn vurig pleidooi binnen de oecumene om klare wijn te schenken inzake de Duitse kerkstrijd herkennen we Bonhoeffers diepste geloofsovertuiging. Dit is ook waarom hij vandaag nog altijd tot nadenken stemt: die volstreekte eenheid van geloof in Jezus Christus alleen en de gehoorzaamheid die bij dat geloof past. Je kunt wel zeggen dat in Dietrich Bonhoeffer de apostel Jacobus eerherstel krijgt van lutherse zijde, zonder dat Luther er zijn hoofd over hoeft te schudden dat de rechtvaardiging door het geloof naar de achtergrond gaat.

De dingen komen op scherp te staan, wanneer de tweejaarlijkse conferentie van Life and Work nadert, die volgens planning in augustus 1934 op het Deense eiland Fanø zal plaatsvinden, met daaraan

voorafgaand een door *Life and Work* en de *World Alliance for Promoting International Friendship* gezamenlijk georganiseerde jeugdconferentie. Bonhoeffer krijgt als jeugdsecretaris van die laatste de opdracht de jeugdconferentie te organiseren en men nodigt hem ook uit om een referaat op de hoofdconferentie te houden. De voor Bonhoeffer belangrijkste vraag is, wie vanuit Duitsland aan deze conferenties zullen deelnemen: de officiële Duitse kerk of de *Bekennende Kirche*. Bonhoeffer zet Genève voor het blok: ofwel men zou een vertegenwoordiger van de *Bekennende Kirche* uitnodigen – en niet als vertegenwoordiger van een tweede Duitse lidkerk! – ofwel hij zou afzien van medewerking aan deze conferentie. Zou men aan zijn eis niet tegemoetkomen, dan zou alleen de vertegenwoordiger van bisschop Heckel spreken en zouden eventuele deelnemers vanuit de *Bekennende Kirche* er het zwijgen toe doen, als vorm van protest. Bisschop Bell en de Deense bisschop Ove Valdemar Ammundsen, de voorzitter van de *World Alliance for Promoting International Friendship*, durven hun nek uit te steken en nodigen officieel vertegenwoordigers van de *Bekennende Kirche* uit. Uiteindelijk komen ze niet, maar de wel aanwezige buitenlandbisschop Heckel kan niet verhinderen dat de conferentie in een resolutie besluit de ‘broeders in de *Bekennende Kirche* te verzekeren van hun gebeden en hartelijke sympathie met hun getuigenis voor de grondslagen van het evangelie’. Ook al zal de oecumene in de jaren erna deze klare stellingname niet volhouden, toch is Fanø een mijlpaal geweest.

Klemmende appels

In de jaren 1935 en 1936 publiceert Bonhoeffer twee artikelen die kenmerkend zijn voor zijn visie. Het eerste gaat terug op een lezing, die hij in 1935 houdt en heeft als titel en thema ‘Die *Bekennende Kirche* und die *Ökumene*’ (14, 378-399). Bonhoeffer merkt op dat de protestantse oecumene nog nooit zo zichtbaar is geworden als in de twee jaren na 1933, en dat de stellingname van de oecumenische christenheid nog nooit zo helder eenstemmig is geweest (14, 378v). Bonhoeffer verwijst dan naar Fanø, waar, ‘zij het ook met aarzeling en innerlijke remmingen, een waarlijk kerkelijk woord’ (14, 389) gesproken is, toen men namelijk de ketterijen van de *Deutsche Christen*

veroordeelde en zich aan de kant van de *Bekennende Kirche* stelde. Het gaat in de strijd van de *Bekennende Kirche* immers om de verkondiging van het evangelie, en zij voert deze strijd plaatsvervangend voor heel de christenheid (14, 381). De oecumene kán dus ook niet afzijdig blijven en toekijken.

Aan Leonard Hodgson, secretaris van *Faith and Order*, schrijft Bonhoeffer op 18 juli 1935, dat zowel de leer als het leven van de verantwoordelijke leidinggevenden van de Rijkskerk duidelijk heeft aangetoond dat deze kerk niet langer Christus dient, maar de antichrist (14, 54). Deze brief is een klemmend pleidooi om als *Faith and Order* zich duidelijk uit te spreken. Bonhoeffer laat zijn brief uitlopen op het volgende, door hem als onontkoombaar gekenmerkte, dilemma:

‘Als nu de oecumenische beweging, en met name *Faith and Order*, de beslissende vraag zou oppakken en de uitdaging in gehoorzaamheid aan Christus en zijn Woord zou aanvaarden, zou het heel goed kunnen zijn dat er een innerlijke vernieuwing en een nieuwe eenheid aan heel het christendom geschonken zou worden – hoe groot de moeilijkheden ook zijn en hoe pijnlijk de weg van gehoorzaamheid ook lijkt te zijn. Aan de andere kant, als de oecumenische beweging deze vraag uit de weg gaat, zou zij daarmee het oordeel over zichzelf kunnen vellen en de volmacht om in de naam van Jezus Christus te spreken en te handelen verliezen.’ (14, 56)

Een jaar later – in 1936 – publiceert Bonhoeffer een lezing met de titel: ‘Zur Frage nach der Kirchengemeinschaft’ (14, 655-680). De titel laat zien dat het hierin vooral gaat over de vraag van de eenheid van de kerk, zoals die op dat moment in Duitsland in alle heftigheid speelde, sinds de eenheid van de *Bekennende Kirche* verbroken was op de vierde Belijdenissynode van Bad Oeynhausen (februari 1936). Bonhoeffer betoogt dat het niet op voorhand uit te maken valt wat precies kerkscheidend is. Dat verschuift ook, naarmate de tijden veranderen. Er zijn tijden, waarin ineens zaken op het spel komen te staan, die in vorige eeuwen niet zo speelden. Het is duidelijk, Bonhoeffer denkt hier aan de ketterijen van de *Deutsche Christen*. Je kunt met ande-

re woorden in de negentiende eeuw ‘Wien Neêrlands bloed door de aderen vloeit’ zingen, zonder dat je daarmee een ketter wordt. Maar wie dat in een door nationalistische en racistische eigenwaan vergiftigd klimaat doet, moet te horen krijgen dat het niet strookt met het evangelie van Jezus Christus. En omgekeerd kan het ook zo zijn dat bepaalde controverses uit vroeger eeuwen, zoals tussen gereformeerden en lutheranen inzake het avondmaal, niet langer kerkscheidend zijn. Dit zijn uiteraard de vragen die in het denken over oecumene aan de orde zijn.

In de loop van dit artikel brengt Bonhoeffer de oecumene uitdrukkelijk te berde. Hij memoreert dat de *Bekennende Kirche* tot dusverre nog geen officiële vertegenwoordigers heeft afgevaardigd naar oecumenische conferenties. We herkennen Bonhoeffers strijd binnen de oecumene, als hij daarvoor als reden aanvoert dat daar ook vertegenwoordigers van de Rijkskerk aanwezig zijn, met wie geen kerkelijke gemeenschap meer mogelijk is.

In het laatste gedeelte van zijn artikel komt Bonhoeffer tot de uiterst scherpe stelling die hem veel kritiek heeft opgeleverd: ‘Wie zich willens en wetens van de *Bekennende Kirche* in Duitsland afscheidt, scheidt zich af van het heil.’ (14, 676) Die stelling is vaak verkeerd geciteerd, maar ook misverstaan. Bonhoeffer had eerder al in het artikel duidelijk gemaakt dat de kerk niet over de harten kan en mag oordelen, maar dat het erom gaat helderheid te geven over de vraag: waar klinkt de stem van de Goede Herder en waar die van de ‘huurling’? Het is dus niet een categoriale verwijzing van een groep mensen naar de hel, maar een indringende waarschuwing en een appèl aan iedereen, predikanten, andere ambtsdragers en gemeenteleden, om zich te houden aan de heldere uitspraken van de synodes van Barmen en Berlijn-Dahlem (14, 667v).

Nieuwe initiatieven en teleurstellingen

Deze intern-Duitse schermutselingen weerhouden Bonhoeffer er niet van om oecumenische contacten aan te houden en zelfs nieuwe te leggen. Als hij op 4 februari 1936 de leeftijd van dertig jaar bereikt vinden zijn studenten in Finkenwalde dat dat best gevierd mag worden en vragen Bonhoeffer om een reis naar Zweden te organiseren.

Finkenwalde ligt vlakbij Stettin, waarvandaan veerboten naar Zweden vertrekken, dus het hoeft geen wereldreis te worden. Bonhoeffer neemt de organisatie van zijn 'verjaardagspartijtje' gezwind ter hand en in Denemarken en Zweden gaan de deuren voor hem en zijn studenten open. Van 29 februari tot 10 maart is Bonhoeffer met zijn studenten op stap, onder grote belangstelling van de internationale pers. Het is een propagandareis voor de *Bekennende Kirche*, waarover de nazi-autoriteiten in Duitsland zich achteraf voor het hoofd slaan. Ze hebben toestemming verleend, zonder zich te realiseren, welk publicitair voordeel de *Bekennende Kirche* bij deze reis zou kunnen hebben.

Deze voor Bonhoeffer en zijn seminaristen bemoedigende oecumenische ervaring vindt plaats in een periode, waarin de oecumenische organisaties achter de helderheid van Fanø terugzakken. Het is voor Bonhoeffer een grote teleurstelling dat de oecumene kennelijk niet in staat en bereid is ondubbelzinnig stelling te nemen. Op een oecumenische jeugdvergadering in Chamby (Zwitserland) in augustus 1935 is hij nog wel aanwezig, maar in de officiële vergaderingen zwijgt hij, evenals de andere afgevaardigden van de *Bekennende Kirche*, om overigens in de wandelgangen de nodige gesprekken te voeren. De verhouding van de Duitse Rijkskerk tot de oecumene komt om andere redenen onder spanning te staan. De anti-westerse stemming in Duitsland wordt sterker en de Rijkskerk krijgt steeds minder speelruimte van de Nazi-autoriteiten om naar het buitenland te gaan en deel te nemen aan oecumenische vergaderingen. De oecumenische contacten komen op een laag pitje te staan.

In februari 1937 legt Bonhoeffer zijn taak als oecumenisch jeugdsecretaris neer. Op de conferentie van de 'wereldraad van kerken in oprichting' in Oxford juli 1937 is al geen Duitse afgevaardigde meer aanwezig, ook niet van de Rijkskerk.

3 De oecumene en de oorlog: 1939 tot 1943/5

Vlak voordat in 1939 de Tweede Wereldoorlog uitbarst, wordt op een oecumenische vergadering in Utrecht besloten een *World Council of Churches* in het leven te roepen, waarvan onze landgenoot W.A. Visser

't Hooft algemeen secretaris zou worden.⁶ Ook hier zou weer een oorlog voor vertraging zorgen, de oprichtingsvergadering kon pas in 1948 in Amsterdam gehouden worden.

Bonhoeffer zelf ging voorjaar 1939 naar Amerika, maar voordat hij daarheen vertrok had hij nog een indringend gesprek met één van de voormannen van *Faith and Order*, de theologische secretaris Leonard Hodgson,⁷ die hij in 1935 ertoe had proberen te bewegen helder uit te spreken dat de Duitse Rijkskerk ketterijen toeliet en dat de *Bekennende Kirche* daarom erkenning verdiende als Duitse lidkerk. Ditmaal probeerde Bonhoeffer om het oecumenisch isolement van de *Bekennende Kirche* te doorbreken doordat *Faith and Order* haar toestemming zou geven voor een eigen vertegenwoordiger in Genève (15, 158). Net als de eerdere briefwisseling liep ook dit gesprek op niets uit. Maar diezelfde reis leverde ook een nieuw en belangrijk oecumenisch contact op. Bonhoeffer hoorde dat de nieuwe secretaris-generaal, Visser 't Hooft, ook in Engeland was en hij maakte meteen een afspraak met hem. Die vond plaats op Paddington station in Londen, waar ze een uur lang pratend het perron op en neer liepen en Bonhoeffer begreep dat hij Visser 't Hooft kon vertrouwen.

Visser 't Hooft heeft in de volgende jaren er alles aan gedaan om Genève een goede koers te laten varen. Vlak vóór de oorlog begon diende de Duitse Rijkskerk voorstellen in voor herstructurering van het oecumenisch werk, maar door het uitbreken van de oorlog kwam het er niet van die te bespreken en kon Visser 't Hooft zijn eigen spoor trekken. De vertegenwoordigers van de Duitse officiële kerk in Genève, Eugen Gerstenmaier en Hans Schönfeld, kozen na het uitbreken van de oorlog ook voor de *Bekennende Kirche*, zodat men daar in betrekkelijke eensgezindheid kon werken. Bonhoeffer kon op zijn reizen voor *Abwehr* naar Zwitserland steeds bij Visser 't Hooft terecht, die op zijn beurt postiljon d'amour tussen Bonhoeffer en bisschop Bell was.

Bonhoeffers oecumenische contacten bleken tijdens de Tweede Wereldoorlog in verschillende opzichten van grote betekenis. In fe-

6 Vgl. Clements, *Dietrich Bonhoeffer's Ecumenical Quest*, 185v.

7 Vgl. Clements, *Dietrich Bonhoeffer's Ecumenical Quest*, 195v.

bruari 1942 kwam de Noorse lutherse kerk in conflict met de nazi-marionetten-regering van Quisling, die hulpbisschop Arne Fjelbu van Trondheim op grond van diens kritiek op de bezettingsmacht uit zijn functie had gezet. Er ontstond daarop een kerkstrijd, toen vrijwel alle bisschoppen hun staatskerkelijke functies opschortten en kort daarna de predikanten hetzelfde deden. De nazi-regering richtte haar pijlen nu op de voorzitter van de Noorse bisschoppen-conferentie, bisschop Eivind Berggrav van Oslo. Men hield hem voor de eerst-verantwoordelijke en daarom was het gevaar levensgroot dat hij terecht zou moeten staan voor het *Volksgerichtshof* – het bijzondere gerechtshof dat in 1934 was ingesteld voor het voeren van processen over hoog- en landverraad – in Berlijn en daar aangeklaagd zou worden voor ‘het aansporen tot oproer en contacten met de vijand’. Dat zou vrijwel zeker op een doodstraf uitdraaien. De *Abwehr* stuurde Helmuth von Moltke, verantwoordelijk voor de vragen van het volkenrecht en verklaard tegenstander van het naziregime, naar Noorwegen. Ze lieten hem echter niet alleen gaan, maar vaardigden ook Bonhoeffer af, omdat hij de Noorse bisschoppen kende en hun vertrouwen genoot. Terwijl Moltke op officieel niveau het onheil probeerde te keren, had Bonhoeffer contact met bisschoppen en andere kerkleden, vooral om hun duidelijk te maken dat ze Moltke konden vertrouwen en er goed aan zouden doen mee te gaan in zijn tactiek. De beide *Abwehr*-vertegenwoordigers zijn erin geslaagd te bewerkstelligen dat bisschop Eivind Berggrav niet naar Berlijn werd overgebracht, maar huisarrest kreeg.

In mei 1942 reisde Bonhoeffer in opdracht van de samenzweerders bij de *Abwehr* hals over kop naar Zweden, nu niet als ‘assistent’, maar met een zelfstandige opdracht die hij alleen kon vervullen. Hij was die maand in dienst van de *Abwehr* op reis naar Zwitserland toen hij er lucht van kreeg dat bisschop Bell in Sigtuna in Zweden verbleef. De samenzweerders beseften dat een ontmoeting met Bell, om hem op de hoogte te brengen van de samenzweringsplannen, van groot belang kon zijn, omdat hij als bisschop ook lid was van het Hogerhuis en toegang had tot de Britse regering. Bonhoeffer kon Bell een lijst met namen geven van hen die na een geslaagde aanslag op Hitler de macht zouden overnemen en onmiddellijk contact met de geallieer-

den zouden opnemen over een wapenstilstand en vredesbesprekingen. Bell heeft gedaan wat hij kon om de Engelse regering te vermurwen, maar het was vergeefs. Het weerhield Bonhoeffer en de anderen er niet van door te gaan met de coupplannen. Aan Bell maakte hij duidelijk dat het voor hem niet primair ging om de kans van slagen, maar dat een aanslag op Hitler wat hem betreft een daad van boetedoening was, waarbij de uitkomst aan God was.

Toen Bonhoeffer op 8 april 1945 werd weggehaald uit de groep gevangenen waarmee hij onderweg was, gaf hij aan zijn Engelse medegevangene Payne Best voordat hij meegenomen werd naar Flossenbürg, deze woorden mee voor bisschop Bell:

‘Zegt u [tegen de bisschop]’, drukte hij de Engelsman Payne Best op het hart, ‘dit is voor mij het einde, maar ook het begin. Met hem geloof ik in het principe van onze universele broederschap, die alle nationale beperkingen overstijgt, en dat de overwinning zeker is. Zegt u hem ook dat ik zijn woorden bij onze laatste ontmoeting nooit vergeten ben.’ (16, 468)

Bonhoeffers leven helpt op een indrukwekkende wijze duidelijk maken dat je nooit vrijblijvend theologie kunt beoefenen. Bonhoeffers theologie laat diepgaand zien wat navolging van Christus betekent.

Prof.dr. B. Kamphuis (emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen)

Hoe komt het toch dat Dietrich Bonhoeffer nog altijd inspireert en uitdaagt? In dit boek schrijven Gerard den Hertog en Barend Kamphuis over diverse aspecten van zijn leven en denken. Ze doen dat vanuit een persoonlijke betrokkenheid die de lezer niet kan ontgaan. Het eerste deel bevat 'doorkijkjes' in de biografie van Bonhoeffer, waaronder ook een van Rieke den Hertog-van 't Spijker. Daarna volgt een aantal theologische peilingen van zijn theologie.

Wat mij het meest aanspreekt in Bonhoeffer is het onlosmakelijk verbonden zijn van geloof en handelen, en de aandacht voor de 'binnenkant' ervan, de omgang met God. Zo is hij voor mij getuige van een kostbaar evangelie.

Prof.dr. G.C. den Hertog (emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Theologische Universiteit Apeldoorn)

NUR 704
ISBN 978 90 239 5679 2

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT